

Муниципальное бюджетное образовательное учреждение
«Саглынская средняя общеобразовательная школа Овюрского кожууна»

«ПРИНЯТА»

на заседании
педагогического совет
Протокол № 1
от «30» августа 2023 г

«УТВЕРЖДАЮ»

Директор школы:
Назытай О.М
Приказ № 182
от «31» августа 2023 г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

внеурочной деятельности

«Улусчу ужурлар»

6 класса

на 2023-2024 уч.год

Руководитель: Куулар Орланмаа Айыр-Санааевна

6-гы класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемнин ажилчын программасы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эртирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харындаа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнуң «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижиниң бодун канчаар алдынарының дугайында школага эртирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижиниң чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижиниң сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижиниң сагы-сеткилинин арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган.

6 класс – «Кижиниң бойдустуң дээди чаяалгазы» - 34 шак

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Кижиниң бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижиниң чаяаны
2. Кижиниң угааны
3. Кижиниң октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.

5. Назын эргилдези.
6. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.
7. Арага дугайы.
8. Ниити ужурлар (этикет).
9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

-уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;

- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажил чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунун) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужурлуг деп чүүлдүң дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунуң дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүң хөй талалыгутказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,

- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,

- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билгентурар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижиниң чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;
2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылганының кичээли;
3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажил кичээли;
4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылганының кичээли;
5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылганының кичээли;
6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;
8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;
9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;
10. Туңнел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазынын кичээли.

Кижичаяаны-биле холбашкан ужурларны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билир, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Кижичааны – бойдустуң дээди чаялгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг кижичандыг болурулу? Кижичаяаны. “Кижичааны” деп атка канчаар төлөптиг болурулу? Улуг уйгу уржуктары. Кижичааны. Мага-бот дадыктырарының аргалары.

Кижичааны октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаязы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежилим”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижичааны хаязы. Кижичааны хей-аьды. Кижичааны сүлдези. Кижичааны сузу. Куьт дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандыраары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижичааны шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

**Календарь-тематиктиг план.
«Кижиги – бойдустун дээди чаялгазы.»**

№	Темазы	Үези/ шагы	Кичээлдин эртер хүнү	
			план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Кирилде кичээл. Төлептиг кижиги кандыг болурул?	1		
2.	Кижиги чаяаны	1		
3.	ЧСК «Кижиги» деп атка канчаар төлептиг болурул?	1		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1		
5.	Кижиги угааны	1		
6.	Мага-бот дадыктырарының аргалары	1		
7.	Кижигиниң октаргайы.	1		
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1		
9.	Сагыш эргилдези	1		
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1		
11.	Сагыш маңы	1		
12.	Сагыш аптаразы	1		
13.	Угаан-сагыш ажылы	1		
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1		
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1		
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежим»	1		
17.	Назын эргилдези	1		
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжын шинчиле»	1		
19.	Кижигиниң хаяазы	1		
20.	Кижигиниң хей-аьды	1		
21.	Кижигиниң сүлдези	1		
22.	Кижигиниң сузу	1		
23.	Бот ажыл	1		
24.	Куьт дугайында улусчу бодалдар	1		
25.	ЧСК «Буян чандырары»	1		
26.	Арага дугайы	1		
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1		
28.	Ниити ужурлар (этикет)	1		
29.	Бот ажыл	1		
30.	Кижигиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1		
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1		
32.	Хыналда ажыл	1		
33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1		
34.	ЧСК Чогаадыг «Улусчу ужурлар» деп эртемден чүнү билип алган мен?»	1		

“Улусчу ужурлар” эртеминиң «Кижиги – бойдустун дээди чаялгазы.»деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- кижигиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;

- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Ажыглаан литература

- 1.Алдай – Буучу Кызыл, 1993
- 2.Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
- 3.Барган О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
- 5 Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
- 6.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улустуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 7.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
8. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
- 9.Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
- 10.Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
- 11.Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
- 12.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
13. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
- 14.Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
- 15.Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
- 16.Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
17. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
18. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
19. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..